

УДК 343.9

Юрій Володимирович ОРЛОВ,
 доктор юридичних наук, професор
 (Харківський національний університет
 внутрішніх справ)

ПСИХОАНАЛІЗ В КРИМІНОЛОГІЇ: ГОРИЗОНТИ МОЖЛИВОГО

Постановка проблеми. Започаткований віденською класичною школою в психології й психіатрії психоаналітичний напрям і методологія дослідження особистості стали по-справжньому революційними не лише для власних галузей знання, а й для наук про людину, про дух, зрештою для культури загалом. Дійсно, вчення З. Фрейда виявилось третім (після відкриття Н. Коперніка й теорії Ч. Дарвіна) найболючішим ударом по людському самолюбству, вказавши на те, що людина сама собі не господар у власній голові, а свідомість – лише крапля безкрайнього душевного апарату.

Можна по-різному ставитись до здобутків і поглядів, до світоглядної основи психоаналізу, що раз-у-раз змушує культуру, мораль пасувати перед тілесністю, оголеною природністю, підкреслюючи їх до певної і вельми суттєвої міри конфліктність, але не можна заперечувати той факт, що психоаналіз, по-перше, ґрунтується не лише на умоглядних концепціях, а й на розлогій емпіричній базі, а по-друге, у психотерапевтичній площині має реальні результати, високу лікувальну ефективність. При цьому кримінологічна наука і практика, принаймні вітчизняні, не інтегрували достатньою мірою (тією, яка б дозволяла інституціоналізувати відповідні форми кримінально-превентивної діяльності) у свій категоріальний апарат, методологію, теоретичні конструкти та систему протидії злочинності психоаналітичні виміри дослідження і впливу на особистість злочинця (кримінального правопорушника). Розгорнута та узвичаєна наразі запобіжна практика рясніє неадекватним (щодо характеру й глибини проблем) інструментарієм, використання якого в принципі не може дати очікуваного результату, адже на причини *психогенного* характеру (витіснені травми, травматичну фіксацію, нав'язливі стани, лібідозно-регресивні ремінісценції, біогенні та екзистенціальні потрясіння у перинатальних матрицях тощо) здебільшого безперспективно впливати засобами культурно-виховного, освітнього й іншого *соціального* штибу або ж навіть фокусовано методами когнітивно-поведінкової терапії. Ціль та засоби її досягнення в такому разі виявляються невідповідними. Та й аналіз особистості злочинця (в контексті чи то пробації, чи то ресоціалізації під час виконання / відбування покарання у вигляді позбавлення чи обмеження

волі, а тим більше в контексті слідчої профілактики, адміністративної діяльності Національної поліції) без використання психоаналітичних підходів виявляється вельми поверхневим, вульгарно об'єктивістським, формалістським. Тож, можна з упевненістю стверджувати, що в сучасній кримінології пізнавальний та практико-перетворювальний потенціал психоаналізу розкрито далеко не повною мірою та майже не використано. У зв'язку з цим вбачається необхідність внести більшу чіткість до вихідних засад такого використання, у перекиданні семіотичних мостів між психоаналізом та кримінологією.

Тож, **метою** цієї статті є опис базових категорій, концептів та підходів, що використовуються в психоаналітичній теорії і практиці та можуть бути специфіковані під предмет і запити кримінології у її доктринальному та діяльнісному вимірах.

Виклад основного матеріалу. Психоаналіз у кримінології може розумітися як методологічний підхід до дослідження криміногенних факторів, а також напрям прикладної кримінологічної діяльності, що спирається на психоаналітичні концепції особистості, детермінованості індивідуальної та колективної соціальної діяльності чинниками несвідомого. Численність, а також історична, предметна й методична виразність наукових шкіл психоаналізу формують широкий горизонт можливостей для кримінологічної специфікації їх наукових здобутків під особливі запити щодо пізнання особистості злочинця, механізмів індивідуальної і групової злочинної поведінки та кримінально-превентивної практики. Ці можливості виходять з декількох психоаналітичних модулів, що репрезентують оригінальні концепти, ідеї і практики.

I. Класичне психоаналітичне вчення про структуру душевного апарату, в якому виділяється свідоме, передсвідоме й особисте несвідоме (А. Адлер, Й. Брейер, З. Фройд, Р. Райх тощо). Констатується, що психічні процеси самі по собі є несвідомими; на рівні свідомості відбуваються лише окремі акти й сторони психічного життя, частково відображаючись у прошарках передсвідомого, яке, серед іншого, виконує фільтраційну й резистентну функції. Отже, основні причини поведінки взагалі та кримінально протиправної зокрема укорінено у надрах несвідомого.

Важливим для кримінології висновком, зробленим у результаті дослідницько-міжпоколінної психоаналітичної роботи, є те, що криміногенно значуща психопатологія виникає там, де формується дисбаланс між вимогами культури й особистісними несвідомими устремліннями. Власне культура завжди сприймалася як деякий антипод, урівноважувач та обмежувач в людині й суспільстві проявів біологічної природи. Але рівновага досягається далеко не завжди, а особливо в ті періоди, коли сама культура й мораль стають предметом дискусії, коли за лаштунками постмодерної установки релятивізму ховається розмивання ціннісної системи координат і формується подвійне, потрійне тощо квазіетичне поле соціальних практик. Ж. Дельоз та Ф. Гваттарі, тонко

відчуваючи множинну сутність поточного моменту (що виявляється зовсім і не моментом, а тривалістю), воліли запровадити до філософсько-аналітичного дискурсу концепти ризоми та шизоаналізу. Втім, теоретичні засновки для цього вбачаються ще в надрах класичного психоаналізу (це ж бо й не дивно, зважаючи на те, що Ф. Гваттарі був учнем одного з найбільш виважених послідовників З. Фрейда – Ж. Лакана) й у роботах К.-Г. Юнга, присвячених дослідженню природи неврозів.

Невроз (що має не стільки неврологічну, скільки психологічну, психіатричну етіологію), підкреслював К.-Г. Юнг, найтісніше пов'язано з проблемою нашого часу, і насправді він являє собою безуспішну спробу з боку індивіда вирішити всезагальну проблему в своїй власній особистості. У більшості людей причиною цього стає цього розладу стає те, що свідомий розум хотів би дотримуватись власного морального ідеалу, тоді як несвідоме прагне до свого у сучасному сенсі аморального ідеалу, який свідомий розум воліє відкинути. Люди цього типу хотіли б здаватися більш респектабельними, чим вони є у дійсності. Але є і інший тип людей, які за всіма ознаками є непорядними, і це їх цілком влаштовує. Проте по суті це лише награна поза грішника, на задньому плані в якого – моральна основа, витіснена у несвідоме («Крайношів тому слід завжди уникати, бо вони завжди збуджують підозри в протилежному»)¹. Виділені К.-Г. Юнгом типи невротиків цілком можна назвати і кримінологічними у розрізі дослідження злочинців: найбільші та найзатятіші, найгаласливіші поборники суспільної моралі, духовності й патріотизму зрештою, як правило, засвідчують свою повну протилежність, вчиняючи найширший спектр кримінальних правопорушень від посягань на основи національної безпеки, громадську безпеку (так звані «активісти») й до корупційних злочинів, дискримінації і злочинів ненависті (позитивна дискримінація дуже швидко трансформується в негативну; жертви справжніх чи уявних утисків у прагненні до визнання гідності своєї будь-якої меншості нерідко переходять межі не лише скромності, а і кримінальної заборони). Влучною вважаємо ілюстрацію першого типу невротика у порівнянні із Парфьоном Рогожиним, а другого – із Настасією Пилипівною Барашковою – персонажами роману Ф. М. Достоевського «Ідіот». Однак, певна річ, гносеологічний потенціал використання здобутків психоаналізу про несвідомі фактори неврозу (що цілком здатен розвинути до психічних аномалій, зокрема шизофренії) не вичерпується виділенням указаних двох типів невротиків і, відповідно, злочинців, яких умовно можна назвати демонстративно-моралізаторським та демонстративно-аморальним.

Власне, сама ідея несвідомої етіології неврозів психогенної властивості у її первинному викладі належить З. Фрейду, який виводив невроз із конфлікту між прагненням до задоволення та соціальною гідністю. При тому, що суперечності між принципами задоволення та реальності часто є

¹ Юнг К. Г. Очерки по психологии бессознательного / пер. с англ. Изд. 2-е. Москва : Когито-Центр, 2013. С. 29–30.

штучними, сконструйованими, адже протилежності далеко не завжди є суперечностями, вони мають формувати цілісну особистість (визнання і прийняття своїх устремлень), а не фрагментувати її («По той бік принципу насолоди», З. Фрейд, 1920 р.¹). Але, тим не менш, продиктований вимогами культури й моралі конфлікт між бажаннями та допустимими з етичних міркувань способами, засобами і ситуаціями їх задоволення (недоступними) зумовлює витіснення бажань, що є основою формування невротичної установки та підвищення агресивного потенціалу, здатного бути реалізованим у напрямках, цілком незалежних від тих, що сформували витіснені бажання, перш за все сексуального характеру. «Навіть якби людина витіснила свої дурні спонуки у несвідоме й бажала б переконати себе, що вона за них не відповідає, вона все ж таки змушена відчувати цю відповідальність як відчуття провини з невідомої їй причини»².

Отже, відкривається широка панорама тривожності, основні сцени генези якої, основні механізми детермінації якої розгортаються на рівні несвідомого. На «світлому боці» зостається лише мотивування, хапання за зовнішні приводи, предметність можливих шляхів тимчасового угамування недоступної раціональному розуму тривожності через прояви ворожості й агресії. Мотиви з кримінального правопорушення, зумовленого такого типу агресією і тривожністю, виявляються несвідомими, утаємниченими для самої особистості. Доступ до них може досягатись виключно через глибинне психоаналітичне дослідження. Тож, і кримінологічна профілактика виявляється залежною від неї.

Психоаналітична ж терапевтична робота ґрунтується на ідеї раціоналізації витіснених комплексів, визнання та прийняття «потоїбічних» бажань, підняття їх до пласту свідомості й оволодіння ними, інтегрування їх у свідому психічну діяльність, забезпечивши цілісність особистості. За З. Фрейдом, «тіньовий бік психічного вислизає він свідомого розгляду; хворий не має змоги взаємодіяти з нею. Він не може виправляти його, доходити із ним згоди, оскільки реально він узагалі не “має” несвідомих спонук. Будучи витісненими з ієрархії спонук свідомої психіки, вони стали автономними комплексами, які потрібно за допомогою аналізу наново повернути в підпорядкування, долаючи великий спротив»³. Власне кажучи, на цьому ґрунтується основний психоаналітичний терапевтичний підхід: зробити частину несвідомого складовою свідомості, завдяки чому втрачається автономність психічного функціонування конфліктогенних спонукань.

Відбувається це через використання: а) вербального методу (обмін словами), побудови асоціативних рядів, дискурсивної афектації (аналітична терапія методом асоціацій); б) методу аналізу сновидінь. Останнє хоча і

¹ Фрейд З. По ту сторону принципа насладения / пер. с нем. Москва : БММ, 2016. 431 с.

² Фрейд З. Введение в психоанализ : лекции / пер. с нем. Г. В. Барышниковой. СПб. : Азбука, Азбука-Аттикус, 2019. С. 332.

³ Фрейд З. Введение в психоанализ : лекции / пер. с нем. Г. В. Барышниковой. СПб. : Азбука, Азбука-Аттикус, 2019. С. 264; Юнг К. Г. Очерки по психологии бессознательного / пер. с англ. Изд. 2-е. Москва : Когито-Центр, 2013. С. 35.

звучить контраверсійно (езотерично) на тлі академічного дискурсу та і справді вельми нечасто використовується у психоаналізі, тим не менш, це не означає «стерильність» практики аналізу сновидінь. К.-Г. Юнг із цього приводу слушно зауважив (мовою перекладу): «Той камінь, який будівельники відкинули, виявився наріжним. Лише в сучасну епоху сновидіння, цей минулий і химерний продукт психічного, стало об'єктом настільки ґрунтовного нехтування... Тепер уже ми розглядаємо його як провідника несвідомого»¹. У концептуальних межах фрейдизму заведено вважати, що «маніфестне сновидіння», тобто у тому вигляді, в якому воно запам'ятовується, – лише фасад, який заважає нам отримати уявлення про внутрішній зміст будинку. Але дотримання певних технічних правил інтерпретації дозволяє виявити спрямованість, тематичне фокусування, особистісний зміст сновидіння, справжнім архітектором яких є несвідомі, але найпотужніші бажання й устремління особистості². Це є одним із перспективних, однак таких, що вимагають таланту аналітика, методів дослідження особистісного психогенезу та криміногенезу.

II. Вчення про механізми психотравматизації, фіксацію на травмі, витіснення й заміщення (А. Адлер, Й. Брейер, З. Фрейд та ін.). Травмою визнається будь-яка подія, обставина людського життя, яка, зважаючи на суб'єктивну уражальну дію, витісняється з рівня свідомого у несвідоме, формуючи комплекси. Фіксація на травмі, супроводжуючись заміщенням, формує симптоми амнезії, неврози нав'язливих станів, істерії страху тощо. Посттравматичні стани, для яких є характерною фіксація на травмі, характеризуються несвідомим (на рівні невротичної установки) прагненням постійного відтворення події, що травмувала, здебільшого у символічній інтерпретації. Відзначається намагання вписати сліди травми у структуру повсякденності. Досвід травми перетворюється на когнітивну матрицю, що надає логіки зв'язного сюжету розрізненим фактам соціального життя. При цьому провали в пам'яті, пов'язані з травмою, мають значення виключно в процесі відносин із тим, хто має уявлення про нормативну цілісність.

Отже, постулюється діалогічність травми, її специфічне анамнестичне значення, що може набувати форми часових зміщень, хронологічної плутанини. Травмований суб'єкт змушений повторювати витіснене як переживання теперішнього часу замість того, щоб згадати про нього як про частину минулого. Ефекти такого зміщення, десинхронізації фіксуються і на рівні індивідуальної поведінки (зумовлюючи як підвищену віктимність, так і кримінальну активність), і на рівні колективних, групових соціальних практик, що використовується в політико-кримінальних маніпулятивних технологіях, під час стимуляції ресентименту, ворожнечі, дезінтеграції соціальних утворень. У новітній політичній історії спроби сформулати, актуалізувати ідентичність безпосередньо чи опосередковано, але

¹ Юнг К. Г. Очерки по психологии бессознательного / пер. с англ. Изд. 2-е. Москва : Когито-Центр, 2013. С. 30.

² Фрейд З. О сновидениях / пер. с нем. Б. Ф. Бублик, С. И. Правдюк. Харків : Фолио, 2006. С. 309–347.

неодмінно супроводжуються апеляціями до травматичного досвіду. Останній із прогалини у символічній структурі перетворюється на структуруючий принцип. За цим механізмом підживлюється конкуруюча віктимність із претензійністю на домінуюче визнання з урахуванням жертвовності. Конкуруюча віктимність і ресентимент детермінують злочини ненависті. З іншого боку, неврози нав'язливих станів та істерії страху (страх звужує увагу, мислення, запит на множинність), пов'язані з фіксацією на травмі у масштабах великих соціальних груп, є умовами для збереження керованості ними, зокрема як умови стійкості позицій політичного істеблшменту, консервації наявних конфігурацій політичного режиму із широкими можливостями для відтворення організованих кримінальних практик, інтегрованих з механізмами публічного управління.

III. Психоаналітичне вчення про розвиток лібідо й сексуальну організацію (Л. Андреа-Саломе, І. Блох, Г. Зільберер, О. Ранк, З. Фройд та ін.) як уроджених, але таких, що змінюються під впливом культурного контексту й соціального досвіду енергетичних форм первинного статевого потягу, що визначають силу і спрямованість волі у механізмі людської поведінки. До апарату концептуалізації цього вчення також належать категорії «комплекс Едипа (Електри)», «інфантильна амнезія», «лібідозна регресія», «сублімація» тощо.

Принципово важливою ідеєю є положення про розвиток особистісного ядра «Я» як такого, що визначається розвитком лібідо. Констатується, що сексуальні прагнення неоднаково реагують на перехід від принципу насолоди до принципу реальності; можливі регресії «Я» ґрунтуються на лібідозних блоках. Останні формуються в разі неможливості задовольнити статеві устремління в реальних умовах та обставинах, що визначає деякий «відкат» (регресію) на попередні стадії генези сексуальності. Зупинка й фіксація відбуваються на більш ранніх, фактично інфантильних стадіях розвитку лібідо (прегенітальних: оральних, анальних, садистських з активною та пасивною полярністю та інцестоїдними імпульсами), на тих, на яких в реальних умовах задоволення виявляється можливим, або ж є попередній досвід відповідного значення. Водночас фіксація на попередніх стадіях розвитку сексуальності, себто лібідозна регресія, тягне за собою й регресію особистісну; людина цілковито центрується на конфлікті між природними спонуканнями й мораллю, поєднаними з комплексом вини і тривожності. Отже, лібідозна регресія здатна істотно впливати на параметри сприйняття, соціальної діяльності найбільш широкого значення, що виходить за межі власне безпосередньо тілесних спонукань: від підсвідомих устремлінь до позбавлення життя матері / батька й до сублімованих проявів агресії щодо будь-кого з «ворожого» оточення.

Істотним також є психоаналітичне положення про фіксацію на прегенітальних й інших стадіях лібідозного розвитку, що може становити не стільки наслідок, скільки умови лібідозної регресії. Акцентуючи на цій обставині увагу, З. Фройд підкреслював : «Прагнення зазнає регресії в тому разі, якщо виконання його функцій, тобто досягнення мети його

задоволення, в пізнішій або більш високорозвиненішій формі наштовхується на серйозну зовнішню перешкоду... При цьому чим міцнішою є фіксація на шляху розвитку, тим скоріше функція відступить перед зовнішніми труднощами, регресуючи до цих фіксацій, тобто тим менше здатною до опору зовнішнім перешкодам для її виконання виявиться сформована функція... Регресія обов'язково призводить або до неврозу (в разі витіснення), або до збочення»¹. Із цього випливають щонайменше два важливі висновки.

1. Якщо в етіології індивідуальної злочинної поведінки фактор фіксації на ранніх лібідозних фазах і відповідної лібідозної та особистісної регресії мав істотне значення, то варто усвідомлювати те, що він і залишатиметься значущим у структурі особистості, в її соціальної активності й у подальшому без глибинної психоаналітичної роботи й терапії. Тобто профілактичні заходи не матимуть достатнього успіху без вирішення цього надскладного енергетично потужного (чи не найпотужнішого) вузла проблематизації людського буття. Це вимагає інтеграції психоаналітичних послуг у структуру кримінально-превентивної практики принаймні на рівні посткримінальної профілактики, в межах типових та індивідуальних програм ресоціалізації засуджених до позбавлення волі. Водночас варто також говорити і про затребуваність розширення мережі надання психологічної та психіатричної допомоги населенню.

2. Не витіснена регресивність (коли межі моралі виявляються особистісно недостатньо міцними, щоб стримати її прояви; інакше невроз стає симптомом витіснених регресивних спонукань) є базовою умовою сексуальних перверсій, які залежно від ситуації можуть бути задоволені або легально, або у злочинний спосіб. У цьому контексті стратегія зменшення можливостей вчинення злочинів виявляє гіпотетичну свою ефективність у деякому своєму інваріанті – за умови доступності легальних засобів задоволення статевих збочень. Надміру сувора мораль у сфері сексуальності та кримінальне законодавство, що на ній ґрунтується, виявляються неадекватними засобами реагування на проблему, що лише провокують неврози та надлишкову репресію, адже перехід від принципу задоволення до принципу реальності є однією з фундаментальних умов гармонійного розвитку особистості.

Загалом значення цього модуля психоаналізу для кримінології визначається високим евристичним потенціалом дослідження етіології: а) злочинів проти статевої свободи і статевої недоторканості, серійних вбивств, зокрема детермінованих сексуальними перверсіями, а також кримінальної активності, керованої невротичними установками (зокрема, вандалізм, кримінальний радикалізм тощо); б) інших кримінальних правопорушень як проявів міжособистісного домінування, серед іншого й тих, що визначають прагнення до здобуття влади (зокрема, й політичної).

¹ Фрейд З. Введение в психоанализ : лекции / пер. с нем. Г. В. Барышниковой. СПб. : Азбука ; Азбука-Аттикус, 2019. С. 341, 345.

ІV. Концепція «масової душі» (Г. Лебон, У. Макдугал, З. Фройд та ін.), в межах якої обстоюється думка про особливі закономірності перебігу психічних процесів особистості у складі маси, натовпу. Обґрунтовуються погляди про колективне зниження інтелекту мас, наявність ефекту психологічного «захоплення» індивідуума масою, психологічного (афективного) зараження, його зв'язку із сексуальною організацією особистості. Напрацювання цього напрямку психоаналізу використовуються в кримінології для дослідження генези злочинів, що вчиняються у складі натовпу й інших соціальних мас. Але не лише.

Феномен «захоплення» особистості масою виводиться з базової людської властивості наслідувати ті афекти, що спостерігаються чи то у формі емпатії, чи то у формі більш широкої афектації. Факт у тому, що, як наголошували З. Фройд та В. Макдугалл, ознаки стану афекту, що спостерігаються, здатні автоматично спричинювати у спостерігача той самий афект. «Тому не так уже й дивно, якщо ми спостерігаємо людину, яка в масі вчиняє або схвалює дії, від яких вона в своїх звичних умовах відвернулася б»¹. Півстоліття по тому цей ефект, але вже в межах біхевіористського напрямку в психології, був доведений Ф. Зімбардо у його відомому стенфордському тюремному експерименті, в іншій розлогії емпіричній базі про злочинність у замкнених середовищах без чітких правил. На цьому ж ґрунтуються техніки сугестії, що використовуються, зокрема, в технологіях пропаганди.

Водночас варто усвідомлювати те, що категорія «маса» далеко не завжди означає натовп, і вона формується не стільки на фізичних, скільки на соціально-емоційних засадах і може набувати географічно широких меж, особливо в епоху соціальних мереж. Ураховуючи цю обставину, а також власне змістовну параметрію «масової душі», що виявляє устремління не стільки до раціональності, скільки до міфології, в психоаналізі виводяться цілком зрозумілі з наукового погляду, але суперечливі з морального висновки. Так, наприклад, З. Фройд, посилаючись на напрацювання Г. Лебона, небезпідставно стверджує: «Маси ніколи не знали жаги істини. Вони вимагають ілюзій, без яких не можуть жити. Ірреальне для них завжди має пріоритет перед реальним, нереальне впливає на них майже так само сильно, як реальне. Маси мають явну тенденцію НЕ бачити між ними різниці»². У ритм цих суджень В. Макдугалл робив висновок: «Захист від зниження колективом досягнень інтелігенції – в усуненні маси від вирішення інтелектуальних завдань і в переданні їх окремим особам»³. Варто віддати належне проникливості дослідників першої половини ХХ ст., які мали у своєму розпорядженні потужний праксис, численні революції, ефекти дії мас і їх натхненників – вождів на політику, зрештою на життя мільйонів людей. Аналітичне й суто творче опрацювання цієї емпіричної

¹ Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого «Я» / пер. с нем. Я. М. Когана, И. Д. Ермакова. СПб. : Азбука, Азбука-Аттикус, 2020. С. 28.

² Там само, с. 20.

³ Там само, с. 30.

платформи не залишає сумнівів у слушності висловлених зауваг. Водночас не можна не помітити і того, що ці думки напрочуд дивно римується з диктаторськими підходами, керованими сталінським пасажем «Народ – безлике борошно історії». Ці підходи ховають у собі загрози чергових хвиль фашизації політичних режимів. Цій проблематиці ми присвячували нашу увагу на сторінках іншого видання¹. Тож, тут лише вкажемо на те, що компроміс між фашизацією і владою мас (а ці феномени не перебувають на різних полюсах) вбачається в інституціоналізації обмежень дії пропаганди на маси («Людина має право на протинавіювання, якщо її намагаються підкорити за допомогою навіювання»²). Актуальність цієї проблеми набула додаткових обертів у дискурсі протидії поширенню неправдивих новин (т. зв. «фейків»), удосконалення мистецтва ведення інформаційних воєн. Як перше, так і друге – предмет політичної кримінології, що лише очікує на свою досконале розроблення, серед іншого й у контексті становлення нової групи прав людини на інформаційно-психічну безпеку.

V. Вчення про колективне несвідоме (К.-Г. Юнг, Е. Нойман, М. Франц та ін.), що на засадах поміркованої критики доповнює класичну психоаналітичну конструкцію душевної організації особистості, імплементуючи до неї архетипну складову. Архетипи – універсальні вроджені психічні структури, що визначають спільні для людей екзистенції, емоційно-символічні модуси переживання світу. У межах цього вчення обстоюється думка про те, що архетипи є несвідомими регуляторами поведінки. Серед них К.-Г. Юнг виділяв «Самість» (*Self*), «Мандалу», «Анімус/Аніму», «Трікстера», «Велику Мати», «Старого Мудреця». Кожному з цих архетипів властиві висока енергетична зарядженість і здатність чинити дезінтеграційний вплив на психіку. У крайніх випадках, що, як правило, супроводжується соціально неприйнятними, девіантними, серед іншого й злочинними формами поведінки, індивідуальне *ego* може підкорятись архетипним імпульсам. Зниження тиску останніх на особистість – головна мета терапії та індивідуальної превенції.

Окрему кримінологічну цікавість становить дослідження випадків використання архетипних конотацій і символізму в інструментах пропаганди, сугестії як чинників маніпуляції доксою. Криміногенні аспекти таких практик описуються і пояснюються в межах дискурсивно-комунікативної теорії детермінації злочинності, а також кримінологічного сегменту *trauma studies*. Розробляються рекомендації, спрямовані на деміфологізацію суспільно-політичного життя, захист психічного здоров'я населення, забезпечення інформаційного суверенітету, протидію фронтірній злочинності.

VI. Концепція бінарної опозиції «володіння – буття» як установок мислення, екзистенції і діяльності. У роботах М. Екхарта й Е. Фромма розлого аргументується ідея, згідно з якою володіння і буття – дві відмінні

¹ Кримінологія «свого» часу: наукові розвідки / О. М. Литвинов, Ю. В. Орлов ; Кримінол. асоц. України. Харків : Право, 2021.

² Там само, с. 33.

форми людських переживань: від наявності та інтенсивності тієї чи іншої форми залежать відмінності індивідуальних та колективних характерів. Обстоюється думка, що установка на володіння визначає корисливість і споживацтво з відповідними криміногенними ефектами.

І хоча, ясна річ, Е. Фромма та його наукову спадщину не можна вмістити в межі психоаналізу, цілком природною та не позбавленою гносеологічних підстав і прикладної користі видається спроба вичленити окремі компоненти цієї спадщини саме психоаналітичного толку. Володіння об'єктами любові, а не життя нею – тектонічні відмінності в будові душевного апарату. Серед іншого вони проявляються і в особливостях владарювання чи то як безособистого адміністрування, «стерильної» функції, чи то як особистісного домінування через символічне, а часто й фізичне привласнення підлеглих (підданих, громадян), володіння ними й експлуатації. Ясна річ, що така дихотомія спонукає до поглибленого її аналізу, що доходить до шарів сексуальної організації. У цьому, власне, і проявляється спільність вчення Е. Фромма з класичною психоаналітичною теорією. Однак це вчення поряд із цим виявляє пізнавальну самостійність у контексті іншого ракурсу погляду на проблематику цілісності особистості, що відкриває шлях екзистенціально-психоаналітичного дослідження. «Під “мати” чи “бути” розумію два основні типи ціннісних орієнтацій особистості, два способи існування людини в світі, дві різні особистісні складові, переважання яких в індивіді визначає його як цілісність. Людина з орієнтацією на “мати” ставиться до світу, як хазяїн до власності... Це таке ставлення, коли я хочу всіх, серед іншого і самого себе... Орієнтація на “буття” означає форму співпричетності як протилежності “видимості”, “удаваності”»¹. Отже, цілісною особистістю може бути лише у модусі «бути», тоді як модус «мати» детермінує її відчуження як від світу (і світу від неї), так і від самої себе. В орієнтації «мати» особистість є вкрай фрагментованою, а тому конфліктною; і конфлікт цей, будучи енергетично зарядженим джерелом внутрішньої динаміки, виявляється позбавленим будь-якого сенсу, смислу, а тому руйнівним. Відсутність же смислу є очевидною, адже, за слушною заувагою К. Кастанеди, якщо не думати про свою смерть, то життя так і залишиться не більш, ніж особистим хаосом². Особистий хаос рано чи пізно перестає бути проблемою окремої людини, а стає проблемою оточуючих. Отже, проблеми установок та орієнтацій особистісного й суспільного розвитку стають проблемами кримінологічного значення.

VII. Холістичне вчення про розширену картографію психіки й терапевтичні можливості голотропних станів (трансперсональна психологія – Р. Ассаджолі, С. Гроф, Дж. Лілі та ін.). Певно, цей вимір психологічних досліджень виходить за межі класичного психоаналізу та репрезентує набагато більш ширший, з одного боку, а з іншого – інший

¹ Фромм Э. Иметь или быть? / пер. с нем. Э. Телятниковой. Москва : АСТ, 2019. С. 44.

² Кастанеда К. Учение дона Хуана: Путь знания индейцев яки. Отдельная реальность / пер. с англ. Киев : София, 2020. С. 175.

ракурс досліджень душевного апарату, що репрезентує порубіжжя психоаналізу та екзистенціального аналізу. Втім, докорінним чином, парадигмально, трансперсональна психологія є дотичною до методології психоаналізу, компліментує з ними, але і передбачає помірну критику.

У структурі психіки пропонується виділяти три основні рівні: трансперсональний, перинатальний і постнатальний (біографічний). Кожен з них містить елементи свідомого й несвідомого. Останні сформовано системами конденсованого досвіду – уніфікованими енергетично зарядженими динамічними системами однотипних витіснених переживань. Особливе значення для становлення особистісних якостей має «травма народження-смерті», що містить у собі чотири базові перинатальні матриці, проходження якими визначає особливості вольових якостей, темпераменту, тривожності тощо. Практикується метод голотропного дихання як спосіб нейтралізації впливу комплексів із систем конденсованого досвіду (витіснених травм), що засвідчив свою практичну ефективність під час роботи з особами, які мають посттравматичний стресовий розлад. Вчення і відповідний метод терапії характеризуються високим кримінально-превентивним потенціалом, зокрема для індивідуальної профілактики рецидивних, агресивно-насильницьких злочинів, немедичного вживання наркотичних засобів, психотропних речовин і злочинів, пов'язаних з їх обігом. Доцільним видається кримінологічний експеримент щодо використання холотропних програм як однієї з підстав для застосування умовно-дострокового звільнення від подальшого відбування покарання засуджених до позбавлення волі злісних злочинців. Такий експеримент своєю складовою передбачає середньостроковий (до 5 років) моніторинг за ресоціалізацією умовно-достроково звільненого від подальшого відбування покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк. Загалом же, зважаючи на перспективність цього напряму кримінально-превентивної практики, розробленню відповідних науково-методичних засад такого експерименту має бути приділена увага на рівні окремого дослідження. Наявна ж зарубіжна кримінологічна практика свідчить на користь ефективності трансперсональної психотерапії із засудженими.

Так, зокрема, у низці праць американських кримінологів наголошується, що трансперсональна психологія еволюціонувала як розширення гуманістичних та екзистенціальних психологічних перспектив і має на меті інтегрувати західні (у цивілізаційному сенсі) наукові пояснення з більш «духовними» підходами до стану людини, характерними для дисциплін східного напряму. Трансперсональна психологія розширює кримінологічні концепції та підходи до аналізу життя за межами базового функціонування на рівні еґо, щоб охопити розуміння людських дій та існування загалом. Однією з вихідних її методологічних опор є твердження про те, що існують ментальні, культурні, фізичні та духовні елементи

існування, і всі вони мають перебувати в гармонії та рівновазі¹. У центрі «кола» існування (установка на буття, що центрується філософією Е. Фромма) – особистість як відкрита і нелінійна система. Труднощі з особистісною аутентифікацією та особистісна дезінтеграція детермінують страждання й конфлікти з навколишнім середовищем. Шлях до відновлення рівноваги і, відповідно, ресоціалізації особистості полягає у відновленні вказаної рівноваги через орієнтовані на усунення особистісної дезінтеграції (холістичні) практики. Такий погляд на людей, їх взаємодію та поведінку впливає на те, як сприймаються злочинність та злочинці у формуванні політики кримінального правосуддя².

Цілком зрозуміло, що впровадження практик трансперсональної психології в академічно прийнятному форматі потребує змін у самому цьому форматі. На цьому ж акцентують і Б. Хенкок та П. Шарп, підкреслюючи, що трансперсональна психологічна парадигма розвивалася як контраверсія схильності західного мислення ігнорувати певні рівні людського досвіду. Намагаючись внести ці знехтувані виміри в західне мислення і теоретизування, трансперсональна парадигма прагне інтегрувати більш духовні та трансцендентні аспекти дисциплін східного напрямку із західним емпіризмом. Одна з вагомих проблем західного мислення та життя полягає в тому, що розвиток его розглядається як кінцева точка або вершина процесу розвитку людини, створюючи ілюзорний світ на основі рівня існування, який стосується лише частки того, чим людина може стати³. Натомість холістична терапія репрезентує ефективний спосіб вирішення цих проблем через розірвання установки на володіння, автономізацію его, актуалізацію широкого спектру його зовнішніх зв'язків. На цьому ґрунтується користь указаної парадигми для кримінології та кримінального правосуддя⁴.

Ці погляди, звернімо увагу, були висловлені й розвинені в американській кримінології майже тридцять років тому. Тож, цілком зрозумілою є та обставина, що наразі в низці установ виконання покарань США на достатньо високому рівні практикуються трансперсональне психотерапевтичне супроводження ув'язнених, зокрема тих їх категорій, які засуджено за вчинення тяжких насильницьких злочинів, і рецидивістів. Водночас ці підходи, ще раз наголосимо, потребують окремого дослідження та експериментальної перевірки у вітчизняних умовах функціонування системи виконання покарань та інших складових протидії злочинності.

Висновки. Підсумовуючи, зауважимо, що викладені окремі положення теорії психоаналізу є не більш ніж спробою позначити деякі варті, на нашу думку, уваги й подальшого поглибленого розроблення точок широкого горизонту можливостей їх кримінологічної специфікації. Однак навіть їх

¹ Martin R. Transpersonal Psychology and Criminology Theory. *Journal of Crime and Justice* Volume. 1993. Issue 16. P. 11.

² Там само, р. 12.

³ Hancock B. W., Sharp P. M. Transpersonal Psychology and Criminology Theory : Rethinking the Paradigm. From *Criminal Justice in America: Theory, Practice, and Policy*. 1996. P 397.

⁴ Там само.

побіжний опис засвідчує високий пізнавальний і практико-перетворювальний потенціал відповідних доктрин і практик, їх гуманістичне спрямування. Переконані, що здобутки психоаналізу і трансперсональної психології здатні істотно збагатити, урізноманітнити і, головне, підвищити реальну ефективність запобігання кримінальним правопорушенням, зокрема на індивідуальному рівні, починаючи від ранніх форм і напрямів профілактики й закінчуючи втручанням у кризові ситуації (зокрема, в ситуації домашнього насильства через відповідну роботу з кривдником) та посткримінальною превенцією. Але не лише на індивідуальному. Не менш ефективними, хоча і менш явними, є можливості використання психоаналітичних підходів до виявлення, діагностики та зниження інтенсивності впливу деструктивних елементів пропаганди й інших засобів маніпуляції масовою свідомістю та експлуатації колективних травм. І цей аспект є актуальним не лише у поточному моменті забезпечення національної безпеки, а й у перспективі зміцнення української державності взагалі та розроблення і реалізації глибинних шарів концепції перехідного правосуддя для України зокрема.

Стаття надійшла до редакції 16.09.2021

Юрій Владимирович ОРЛОВ,

доктор юридических наук, профессор

(Харьковский национальный университет внутренних дел)

ПСИХОАНАЛИЗ В КРИМИНОЛОГИИ: ГОРИЗОНТЫ ВОЗМОЖНОГО

В статье описаны базовые направления, концепты и подходы психоанализа, объяснены возможности их использования в системе криминологического знания и практики противодействия преступности. Акцентировано внимание на психоаналитическом учении о структуре душевного аппарата, роли либидозной регрессии, а также психотравматизации и фиксации на травме в механизме возникновения неврозов навязчивых состояний, истерий страха и прочих факторов криминогенезиса. Также описаны психоаналитическая концепция «массовой души», учение о коллективном бессознательном и дифференциации установок на именование или бытие, трансперсональная психоаналитическая парадигма. Определены пути и перспективы их применения в криминологии.

Ключевые слова: психоанализ, бессознательное, душевный аппарат, травма, вытеснение, фиксация, регрессия.

Yurii V. ORLOV,

Doctor in Law, Professor

(Kharkiv National University of Internal Affairs)

PSYCHOANALYSIS IN CRIMINOLOGY: HORIZONS OF THE POSSIBLE

The article is focused on the basic directions, concepts and approaches of psychoanalysis, explanation of the possibilities of their usage in the system of criminological knowledge and practice of combating crime. Attention is paid to the

psychoanalytic doctrine of the mental apparatus's structure and to the role of libidinal regression, as well as psycho-traumatization and fixation on trauma within the mechanism of the emergence of obsessive-compulsive neuroses, hysteria of fear and other factors of criminogenesis. The author has also described the psychoanalytic concept of the "mass soul", the doctrine about the collective unconscious and the differentiation of attitudes towards having, being, the transpersonal psychoanalytic paradigm. The ways and perspectives of their application in criminology are specified.

Key words: *psychoanalysis, unconscious, mental apparatus, trauma, repression, fixation, regression.*